

УДК 930(100)

Каплін О.Д., Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

Каплін Олександр Дмитрович (1961 р.н.). У 1983 р. закінчив історичний факультет Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Автор понад 50 праць з історіографії, джерелознавства, методології вітчизняної історії. Тема докторської дисертації: "Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії".

Формування “слов'янофільських” поглядів І.С.Аксакова в 1840-1850-х рр. і його уявлення щодо історичної долі Росії

У статті розглядається практично не вивчена в історіографії наукова проблема: формування релігійних поглядів І.С.Аксакова в 1840-1850-х рр. і його уявлення щодо історичної долі Росії. Це дозволяє більш точно визначити і становлення І.С.Аксакова до слов'янофільства.

This work is a study of I.S.Aksakov's religious views and his thoughts about the history of Russia in the process of their formation in the 40-ies – 50-ies of the eighteenth century. This scientific problem has not been sufficiently studied yet and its further investigation can lead to better understanding of I.S. Aksakov's attitude to slavophilism.

Так зване слов'янофільство (“раннє”, “класичне”, “шире”, представлене іменами О.С.Хом'якова, братів І.В. і П.В.Киреевських, Ю.Ф.Самаріна, К.С.Аксакова) належить до одного із найпомітніших, але надзвичайно різноманітно оцінюваних явищ російської та європейської думки середини XIX ст. На кінець 19-70-х рр. для вчених стало очевидним, що плідне дослідження слов'янофільства як багатоаспектної наукової проблеми можливе за участю представників “майже всього циклу гуманітарних наук”, але таке “комплексне вивчення проблеми слов'янофільства” бачилося як “поки що справа майбутнього” [1].

Заважала цьому і відсутність чіткого уявлення про кожного конкретного діяча слов'янофільського напрямку (з неодмінним врахуванням

складної зміни поглядів). Н.І.Цимбаєв зауважує, що в історіографії спостерігається ототожнення поглядів різних слов'янофілів, а течія “в цілому стає відповідальною за всі висловлення осіб, причетних до слов'янофільського гуртка” [2]. Це відноситься і до І.С.Аксакова, якого практично без усяких застережень аж до сьогоднішнього дня вважають ширим слов'янофілом [див., напр., 3, 4, 5]. Насправді ж формування його світогляду мало чимало відмінностей від власне слов'янофільських, про що свідчить листування І.С.Аксакова, яке майже не використовується в історіографії [6; 7; 8].

Слов'янофільство з'явилося першою і єдиною в XIX ст. соборною спробою світської частини російського освіченого шару осмислити історію російського народу як православного

духовного організму. З цієї точки зору погляди І.С.Аксакова були досить своєрідними, але це практично не враховується в історіографії. У даній статті робиться спроба простежити формування релігійних поглядів І.С.Аксакова в 1840-1850-ті рр. і на цій підставі усвідомити його погляди на історичну долю Росії.

Після закінчення у 1842 р. закритого імператорського училища правознавства у Петербурзі І.С.Аксаков повертається в Москву і поступає на службу в Карний департамент Сенату. Наприкінці наступного року його включають до складу спеціальної комісії, призначеної для ревізії Астраханської губернії. У листі відтіля 2 травня 1844 р. він пише про себе як про людину, що не має “ніяких твердих переконань, до яких би відчував глибоку щиросердечну участь і які б вважав Божою правдою...” [9]. Звичайно, І.С.Аксаков розуміє, що істина повинна бути одна, але “де вона, у кого вона і чи завжди тріумфує”? На це він не знає відповіді.

Молодший Аксаков “зовсім різниється” від брата Костянтина у ставленні до “національності”, російського костюма (“я ніколи не надягну зилуна заздалегідь”), бороди ... [10]. Та й з інших питань він мав власне судження. Петро I як “такий, що скрізь встигає”, викликає у нього захват, “порядок речей” “часів царя Олексія Михайловича і бояр” йому явно не до душі, як і сучасне вище суспільство (“світ така мерзота”) з його байдужістю і лінню [11].

Таким чином, 1843-1844 рр. для І.С.Аксакова – час пошуків, у результаті яких народжується думка: поки брат і його приятелі будуть сперечатися і теоретизувати, він піде своїм шляхом, займеться вивченням Росії “у відношенні до її матеріальних сил”. Першим плодом на цьому шляху, не без впливу брата Костянтина і його друзів, була невелика поема “Зимова дорога”. Літературні герої вирішують ті ж питання, що і їхні реальні сучасники: про власний шлях Росії і її ставлення до Європи. Один з героїв упевнений, що народ піде “самостійним і російським” шляхом. Сам же автор береться за нову поему “Марія Єгипетська”, що зіграла немаловажну роль у духовному становленні І.С.Аксакова.

Він знайшов “живу потребу євангельського слова, читання духовних книг” і особливо житій святих. І не те щоб “пробудилася” у ньому віра, але він “відчув і значення Церкви, і важливість церковних обрядів”, принаймні, вже мова його, по запевненню самого І.С.Аксакова, “не стане

більше блюзити, і легковажний погляд заміниться повагою” [12]. Ці слова відносяться до листопада 1845 р., коли йому траплялося “маїже молитися”. А душа людська, як зізнавався він у січні 1847 р., для нього “завжди і повсякчас... мала сильне значення...” [13].

Незважаючи на подібного роду читання і такий настрій душі до початку 1847 р., за аксаковськими запевненнями, його не тривожили “жодні світові і релігійні питання”. Хоча, безумовно, він не міг не мати своєї думки з тих питань, що були предметом загального обговорення. “Вибрані місця з листування з друзями” М.В.Гоголя (1846 р.) І.С.Аксаков, незважаючи на зміну своїх поглядів, оцінював досить високо і бачив в авторі “ідеал художника-християнина”.

На початку 1848 р. він дійде висновку, що Захід “заглутився в лабіринті своїх міркувань”, вийти з яких не може, і “відрікається від усіх начал”. У зв’язку з цим для Росії настає “великий час”, виростає її “величезне значення”: “один порятунок нам у нашій самостійності” [14]. Для І.С.Аксакова “справа звертання до самих себе” полегшується не тому, що самоцінна Росія і її начала, а тому, що “ні за що схопитися на Заході”. Улітку 1848 р. він пише: “якщо є що гарне, так цим я зобов’язаний московському напрямкові”, але себе вважає зовсім незалежним і таким, що знаходиться в “інших відносинах” до життя [15]. За власним визнанням І.С.Аксакова, весь 1848 р. постійно розбивалися його “так важко засвоєні вірування” [16].

Вищезгадані визнання дозволяють погодитися з видавцями листів І.С.Аксакова в тім, що його релігійні переконання в 1844-1848 рр. “ще зовсім не визначилися. Високим моральним ладом духу і життя він був із самої молодості християнином, але думка його ще була збентежена сумнівами...” [17]. І.С.Аксаков у цьому смислі проходить ті ж стадії, що і І.В.Кірєєвський, К.С.Аксаков, Ю.Ф.Самарін, але тільки в інший час і по-своєму: від побутового православ’я до усвідомлення необхідності осмислення російської історії з позицій щирої духовності.

За підозрою в близькості до Ю.Ф.Самаріна ввечері 18 березня 1849 р. І.С.Аксаков був арештований. У відповідях на запропоновані йому письмові питання він виклав немов би загальні погляди слов’янофілів, хоча немає достатніх підстав вважати, що його відповіді – ідеологія слов’янофільства. Однак не слід і зневажати цими відповідями, тому що І.С.Аксаков ще в

1844 р., ставлячи для себе практичні цілі, від старшого брата і його друзів сподіався прийняти “готовий плід думок”. Очевидно, цей плід в умовах арешту став вже у певних відносинах і своїм, коли І.С.Аксаков представляє не тільки себе, але і весь “московський напрямок”. У всякому разі, у жовтні 1848 р. він заразовував себе до “москвичів-слов’янофілів”, хоча у своєму творі “Бродяга” “самородка російської думки і слова” не знаходив [18].

На думку І.С.Аксакова, “старий порядок речей у Європі так само помилковий, як і новий”, а до цього його привели помилкові начала, “авторитет католицизму, раціоналізм протестантизму і посилене перевага особистості, противна духу смиренності християнської громади” [19]. Русь не така. Її врятувало православ’я, яке внесло в життя зовсім інші начала. Хоча при Петрі Великому вищі кола захопилися Заходом, і згодом так зване суспільство закрило від уряду народ і завадило останньому розуміти Росію в “дійсному світлі”. Російський же народ дивиться на царя як на самодержавного главу всієї російської православної громади. Безсумнівно, народу противний усякий насильницький шлях. І “тільки уряд може практично здійснити відродження російської народності і самобутній розвиток російського життя” [20].

Крім цього, І.С.Аксаков підтверджує, що він, подібно Ю.Ф.Самаріну, батькові і братові Костянтину, обурюється проти остзейських німців як касті, що діє “у дусі презирства до Росії і її народу”. Він виразив також своє негативне ставлення до панславізму і комунізму. Природно, що в подібних відповідях імператор Микола I не міг знайти нічого небезпечноного. Більш того, власноручні примітки государя свідчили про схвалення деяких відповідей затриманого.

Але, висловивши, як він розумів, слов’янофільські відповіді на запропоновані питання, І.С.Аксаков не вирішив власне в собі і для себе те, про що впевнено писав для інших. Відразу після звільнення з-під арешту він зауважує, що простий народ по всій Росії не похристиянському святкує свята. А його вірші наповнені прагненням до користі, відозвами до діяльності, суворими моральними вимогами.

Час, проведений у Ярославлі (травень 1849 р. – березень 1851 р.), не зменшив сумнівів. Він знає, що є “ліки” (“релігія!”), “але не в силах їх прийняти”. До липня 1849 р. у нього не залишилося “жодної людської істини, про яку не можна

було б сказати і про *i contra*, я втратив усюку віру й у розум людський, і в наші висновки і розуміння, і в логіку, і в життя. Є Моральна Істина, але я не вмію узгодити її з життям, а відректися від життя бракує сил. Від того така туга...” [21].

Усі ці шукання і сумніви відбуваються на тлі спроб перетворити “попівську касту”. Він вважає, що “Церква наша і все духовництво поладили із сучасністю, заслонили істину або, ясніше, так обмотали евангельські істини своєю обрядовою, адміністративно-поліцейською стороною, що не всякий у змозі відокремити її. Православне духовництво спокушає народ; а розкольницькі учителі... також поза істиною і також не устоять...” [22]. І.С.Аксаков упевнений, що “освіта повинна бути заснована на релігійних початах”, що “усе життя повинно бути перейняті духом Христова навчання”, але Священне Писання він бачить не “такою книгою, на яку кинулися всі діяльні сили живого людського розуму”, а книгою “заспокійливого”, “притулком” і т.д. [23].

І.С.Аксаков терпіти не може “правил у самому житті”, не любить “звичаю”, “чернечих статутів, де формульоване аскетичне прагнення”. І просить сестер “не занадто старатися... у ходінні в церкву”, хоча і “з задоволенням” відслужив молебень св. Димитрію Ростовському, котрого “поважав більше інших святих” [24]. До кінця 1850 р. він визнає, що “носить у душі” переконання без віри. Християнське ж вчення, на його думку, “руйнує життя”, а “живе життя не мириться з суворим християнським вченням” [25]. Але всі ці думки висловлюються або наодинці із собою, або в посланнях до рідних. Сина купця Серебренникова в Угличі він застерігає, щоб той “на шляху до освіти тримався би віри і церкви, як якоря”, тому що в іншому випадку “потік віднese його” [26].

Наскільки І.С.Аксаков любив селянина як виразника “дійсного типу російської народності”, настільки “не лежала” у нього душа до боярина. Цей стан він називав не інакше як “гнилим”, що полетів “шкереберть” з появою Петра I. І.С.Аксаков “цілком визнає” “древні начала життя”, що лежали “у самій церкві і народі”, але він бачить і те, що мисляча частина вищого стану відділена від народу “прірвою: свідомістю й аналізом життя” [27]. А тому для нього сучасний купець близче до селян, ніж вони.

Як бачимо, до початку 1850-х рр. І.С.Аксаков, по суті, не мав чіткого внутрішньо-

го переконання по жодному ключовому питанню, яке хвилювало його і близьких йому людей. Розвиток його поглядів проходив на тлі потреби, що підсилюється, “говорити словом правди” при неприйнятті “неправди офіційності” і умовностей вищого суспільства. Природно, що ні за внутрішнім станом, ні за цілями і задачами свого життєвого шляху І.С.Аксаков ніяк не може бути беззастережно зарахований у 1840-ті рр. до кола осіб, що зайнялися свідомою розробкою слов’янофільської ідеї історичного розвитку Росії. Швидше за все, це один зі співрозмовників-родичів, що прагне до найвищих ідеалів і життя, органічного такому розумінню ідеалів.

З 1853 до 1859 рр., за власними словами І.С.Аксакова, у його житті почався “спустошливий період”, який він “так би охоче викріслив з життя” [28]. Проте узимку 1852-1853 рр. він займався вивченням “древніх наших установ, читанням грамот, актів і т.ін.” [29], а наприкінці 1853 р. був відправлений Російським географічним товариством для вивчення ярмарків на Україну, де провів увесь 1854 рік.

Незважаючи на те, що Малоросія, Київ спровокували великий вплив на І.С.Аксакова, подвиги києво-печерських монахів викликають у нього лише протест проти “самоумертвлення”. Він, як і раніше, розрізняє істину, збережену Церквою, вчення Церкви і катехізис митрополита Московського Філарета. І.С.Аксаков захоплюється проповідниками-протестантами і “не бачив ще жодного повернутого проповідями Філарета” [30]. Узагалі він не сумнівається в істині доктів православ’я, але вважає за необхідне внести “життєвий елемент” у “церкву історичну”. Росія, на його думку, грішить безособовістю, тобто “знищеннем особистості усюди: у родині, у громаді і переважно в стані духовному й у житті церковному” [31].

І.С. Аксаков, як і раніше, переконаний, що те коло, до якого він належить, хоча і вивчає древню Русь, майже не знає сучасної Росії. Важка праця вивчення її не приносить йому ні розради, ні твердості і сталості в судженнях і висновках. Він хоче “робити справу життя”, хоче простоти і “мудрості щиросердичної, не тієї, котра береться з Канта або Фіхте” [36, с. 88-89]. Зиму 1854-1855 рр. І.С.Аксаков проводить у Москві, Абрамцеві, Троїце-Сергієвій Лаврі, відвідує Петербург. Зі смертю Миколи I у нього з’являється впевненість, що починається “нова ера і для морально-суспільного існування кожного росіяніна” [32].

Але в травні 1855 р. у листі до О.І.Кошелєва він зізнавався: “я все-таки в життєвій діяльності ще не потрапив на свою колію” [33].

Таким чином, перша половина 1850-х рр. для І.С.Аксакова була часом активної діяльності, він прагнув прикладти свої сили до пізнання сучасної Росії її осмислення її буття. Але плоди виявилися і малопомітними, і малозадовільними. Належачи за своїм родинним станом до слов’янофільського оточення, він ніяк у цей час не може бути зарахований до активних прихильників розвитку слов’янофільської ідеї історичного розвитку Росії, не говорячи вже про те, щоб вважати його свідомим у самому буквальному значенні “слов’янофілом”. Період духовного проторезіння І.С.Аксакова явно затягувався.

Шлях І.С.Аксакова й у 1856-1860 рр., на відміну від старших товаришів і брата, залишився повна сумнівів і пошукув. Ще в листі від 23 вересня 1855 р. до О.І.Кошелєва він констатував, що змінився за останні роки, але “дайте мені добропітися морально” [34]. Це “дороблення” відбувається в гущавині подій. І.С.Аксаков жахається аморальності сьогодення: “Усе перейнято нею до кісток”. А тому вважає, що без жертви Росія не врозуміться. Він бачить: “Віра російської людини тиха і спокійна; він може за неї вмирати, а не перемагати. Це страшна різниця” [35].

І.С.Аксаков шукає “тайство російського життя” і не знаходить, не “зняли з неї печатки” й інші. Звідси його невдоволення програмою “Русской беседы”, невдоволення “від російського напрямку”, яким хоче перейматися світське суспільство” (і він “охоче погодився б рахуватися у суспільстві і західником, і протестантом”) [36]. Не задоволений він російською армією, що залишила по собі “кепську пам’ять” у Криму. Та й у самій Росії йому часом жити “нестерпно важко”. І брата Костянтина він просить не нав’язувати “насильницьких неприродних співчуттів до того, чому не можна співчувати...”, тому що “можна співчувати тільки началам, невиробленим або хибно спрямованим, виявленим російським народом; але жодної кепської години сьогодення я не віддам за минуле!” [37].

Що стосується “побутового історичного православ’я”, то І.С.Аксаков попереджав брата Костянтина: “зажити одним цільним життям з народом, повернутися знову в народ” він не зможе, навіть якщо і буде дотримувати “найсумліннішим чином усі його звичаї, обряди” і підкориться його віруванням [38]. І.С.Аксаков у

вересні 1856 р. був переконаний, що “не воскресне ні російський, ні слов'янський світ, не знайде цілісності і волі, поки не відбудеться внутрішня реформа в самій церкві...” [39].

Але якщо так важко було в Росії в цілому, то враження згладжувала Малоросія. Її І.С.Аксаков дуже любив і залишив у своєму щоденнику і численних листах безліч цікавих спостережень і суджень. Підсумком невтомних праць 1854 р. стало капітальне “Дослідження про торгівлю на українських ярмарках” (СПб., 1858 р.), за яке І.С.Аксаков одержав Костянтинівську медаль Географічного товариства і Демидівську премію Академії наук [40].

Насамперед в аксаковському дослідженні необхідно відзначити ґрунтовну джерельну базу: тут і офіційні зведення про ярмарки, і різні факти з географічних словників і описів, записок XVIII ст., періодики, приватні свідчення купців, селян і т.д. При цьому автор не тільки пише про торгівлю, але дає чимало зведенень про соціальний, національний склад міст і сіл України, вдачі, звичаї населення, йому властиві тонкі психологічні спостереження і т.д. Не випадково через півстоліття після виходу у світ “Дослідження...” І.С.Аксакова Д.І.Багалій і Д.П.Міллер назвали його “класичною працею” [41]. А уже в другій половині ХХ ст. І.О.Гуржій відзначав, що жоден з дослідників соціально-економічної історії України 30-50-х років XIX ст. не може обійтися без праці І.С.Аксакова [42].

Особливе місце займає “Вступ до українських ярмарків”, де автор дає наріс історії Малоросії і її взаємин з Великоросією. На думку І.С.Аксакова, раптова навала татар порушила єдність російської землі, “розділила на два рукали колись цільний потік” [43]. Після з’єднання Литви і Польщі виникла головна небезпека православній вірі – единому оплотові моральної самобутності. Малоросія стала на сторожі своєї віри і народності і збросю відстояла їх.

Приеднавшись до Росії, Малоросія “ревниво і завзято стерегла себе від тісного морального і громадського зближення”. І якби після Петра I Великоросія йшла “шляхом самобутнього розвитку, Малоросія ймовірно б легко приєдналася до загальноросійської справи: але важко було їй прийняти щиру у напрямку брехливому [...]. Вторгнення російсько-німецького морального елемента і великоросійського народного псування, закріпачення селян, запровадження дворянства... усі ці явища цілком пояснюють

нам... і тодішню ворожість до москаля”, до XI-X ст. уже не існуючу [44]. Але розум народний, “визнавши один раз необхідність возз’єднання Православної Русі, зважився терпіти і чекати, поки минуту негоди” [45]. З останнім розділом Польщі, а потім із приєднанням Бессарабії, відсуненням сухопутного кордону, заселенням Новоросії, Малоросія перестала бути Україною (прикордонням), а зробилася серединною землею, між Великою і Новою Росією.

Такою бачилася І.С.Аксакову історія Малоросії. Але йому, який ще “не потрапив на свою дорогу”, задушливо в Росії, не чекає він нічого гарного від російського суспільного ладу і відправляється в березні 1857 р. у першу закордонну поїздку. С.Т.Аксаков сподівався, що син відразу переконається в тім, “до яких жалюгідних результатів довела народи так звана цивілізація”, що він поблажливіше гляне на недоліки Росії, зіпсованість її суспільства і переконається в тім, що у Росії “принаймні є майбутнє, а в Європі його вже нема” [46]. Повернувшись в Росію, І.С.Аксаков, незважаючи на свої особливі погляди, береться за видання “Русской беседы” і “Сельского благоустроюства”, а потім і “Паруса”. У січні 1860 р. він знову відправляється за кордон.

Як бачимо, при усій своїй багаторічній близькості до слов'янофільського гуртка до кінця 1850-х рр. І.С.Аксаков залишається досить критично налаштованим до основних переконань слов'янофілів. Сам “не доделавшись нравствено”, він вимагає “внутрішньої реформи” “у самій церкві”. Чернецтво він не тільки не побувив, але навіть співчуття до нього вважав “неприродним”. Що для К.С.Аксакова було зрозумілим і ясним, для молодшого брата залишалося невизначенім і замутненим. Він бачить “страшну різницю” між поняттями “умерти за віру” і “перемогти”. Хоча не тільки “страшної”, але і просто “різниці” для віруючої людини тут немає.

У той же час І.С.Аксаков своїм розумінням значення слов'янофільства сприяв тлумаченню і поширенню слов'янофільської ідеї історичного розвитку Росії завдяки приналежності до шанованного сімейства, власній талановитості й інтелектуальній чесності. Тому історична традиція і навіть люди, які досить коротко знали І.С. Аксакова, стали сприймати його як широкого і до того ж останнього слов'янофіла.

Література

1. Литературные взгляды и творчество славянофилов (1830-1850-е гг.). – М.: Наука, 1978. – С. 5.
2. Цымбабев Н.И. Из истории славянофильской политической мысли. К.С.Аксаков в 1848 году // Вестн. МГУ. – Серия IX. История. – 1976. – № 5. – С. 18.
3. Курилов А.С. Константин и Иван Аксаковы // Аксаков К.С., Аксаков И.С. Литературная критика. – М., 1981. – С. 5-29.
4. Пирожкова Т.Ф. Славянофильская журналистика. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 221 с.
5. Аксаков И.С. Отчего так нелегко живется в России. – М.: РОССПЭН, 2002. – 1008 с.
6. Аксаков И.С. Письмо к издателю по поводу предыдущей статьи // Русский Архив. – 1873. – № 12. – С. 2508-2529.
7. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах: В 4 т. – Ч. 1-2. – М.: Тип. Волчанинова, 1888-1896.
8. Письма С.Т., К.С. и И.С.Аксаковых к И.С.Тургеневу. – М.: Универ. тип., 1894.- 152 с.
9. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах: – В 4 т. – Ч. 1-2. – М.: Тип. Волчанинова, 1888-1896. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 130.
10. Там само. – С. 218.
11. Там само.
12. Там само. – С. 275.
13. Там само. – С. 231, 412.
14. Там само. – С. 439.
15. Там само. – С. 458.
16. Там само. – Ч. 1. – Т. 2. – С. 197.
17. Там само. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 4.
18. Там само. – Ч. 1. – Т. 2. – С. 5.
19. Там само. – С. 151, 152.
20. Там само. – С. 156.
21. Там само. – С. 197.
22. Там само. – С. 273.
23. Там само. – С. 287, 288.
24. Там само. – С. 296, 298.
25. Там само. – С. 36.
26. Там само. – С. 243.
27. Там само. – С. 250.
28. Там само. – Ч. 2. – Т. 4. – С. 174.
29. Письма С.Т., К.С. и И.С.Аксаковых к И.С.Тургеневу. – С. 46.
30. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. – Ч. 2. – Т. 3. – С. XIII
31. Там само.
32. Там само. – С. 105.
33. Там само. – С. 125.
34. Там само. – С. 285.
35. Там само. – С. 161.
36. Там само. – С. 243.
37. Там само. – С. 281.
38. Там само.
39. Там само.
40. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1858. – 336 с.
41. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2. – Харьков: Изд-во Харьк. гор. общ. управл., 1912. – С. 490.
42. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). – Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – С. 18.
43. Аксаков И.С. Введение к украинским ярмаркам // Аксаков И.С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. – С. 88.
44. Там само. – С. 93-94.
45. Там само. – С. 94.
46. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. – Ч. 2. – Т. 3. – С. 314.

Надійшла до редколегії 15.10.2003 р.